

138

10(A)(B)

प्रश्नोपनिषद्

Prashnopanishat

प्रश्नोपनिषत्प्रारंभः

138

(10A)

श्रीगणेशाय नमः हरिः ॥ ॐ नमः प्रथम उपनिषत्
सहनाववत् ॥ ॥ हरीः ॥ सूक्तेशाच नारदाजः
शैवसत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः ॥ कौसल्यस्य
स्वभायनो नार्जवो वै दन्तिः कबं धिका त्यायन स्ते
ते ब्रह्म परा ब्रह्म निष्ठाः परं ब्रह्म न्वेष प्राणा एष हव
त सर्ववक्ष्यतीति तेह स मित्या एषो न गवतं पिप
लादमूप सन्ना स्तान् हसह सचिर्वचन्य एव तपसा

रु

॥ १० ॥

ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवसरं संवत्सपथ यथा कामं
 प्रप्नोन् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं हवो वक्ष्यामि इत्यथ
 कबंधीकात्पायन उषेत्यपप्रच्छ न जवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
 प्रजायंत इति तस्मै सहो वाच प्रजा कामो वै प्रजापतिः स तपो
 तप्यत स तपस्तप्त्वा समिधुन मुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्ये
 तौ मे बहूधा प्रजाः करिष्यत इत्यादि तौ ह वै प्राणो रयिरे
 व चंद्रमा रयिर्वै सूर्योऽसर्वं यन्मूर्ते चाभूत् तं च तस्मात्भू
 तिरिव रयिरथादित्य उदय नयत्प्राचीं दिं शं प्रविश

तितेन प्राच्या न प्राणान्तराः शिषु संनिधत्ते यदृक्षिणं
यत्प्रतीची यदुदीची यदधो यदूर्ध्वं यदंत रश्मि शोयत्स
वं प्रकाशयति तेन सर्वा न प्राणान्तर शिषु संनिधत्ते स ए
ष वै श्वानरो विश्वरूपः प्राणो ग्नि रुदयते तदेतद्वा ज्यु
तं । विश्वरूपं हरिणं जीत वेद संपरायणं ज्योतिरेकं तप
तं ॥ सहस्र रश्मि शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजा नामृदयत्ये ॥२॥
षसूयः ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दृक्षिणं चोत्तरं च
तद्येह वै तदिष्टा पूर्यते कृतमित्युपासते ते चाङ्गमसमेव लो

क प्रणि जायंते त एव पुनं रावर्तंते तस्मादेत स षयः प्रजाका
मा दहिणा प्रति पद्यंते एष ह वै रयि यः पितृयाणे घोत्रेण
तपस्मात्रे च येण श्रद्धया विद्यया आनमन्ति आदित्यम
जिजयंत एत द्वे प्राणा नामा यत न मेतदमृतमनयमेत
त्परायणमेत स्मान् पुन रावर्तंते इत्येव निरोधस्तदेष श्लो
कः ॥ पंचपादं पितरं द्वादशाक्षं त्रिं दिव आहूः परे अर्द्धे
पुरीषेण ॥ अथे मे-अन्यउ परे विवर्तणं सप्तचक्रेषु
र-आहुरपि त्रिभिः प्रजापतिस्तस्य कृष्णपत्न

एवरयिंशु कृः प्राणस्तस्मादेतन्मयः शुक्रं दृष्टं कुर्वे
 तीतरइतरस्मिन्नहोरात्रोवैप्रजापतिस्तस्याहरेवप्रा
 णोरात्रिरेवरयिः प्राणं वा एते प्रस्कंदति ये हि वारत्या
 संयुज्यंते ब्रह्मचर्यं नैवैतद्यज्ञात्रौरत्या संयुज्यंते न्नैव
 प्रजापतिस्ततोहवैतदेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायं
 तइतितद्योहवैतप्रजापतिव्रतंचरंति ते मिथुनमृत्पा ॥३॥
 दयंते तेषां नैवैष ब्रह्मलोको ये षांतपो ब्रह्मचर्यं येषु
 सत्यं प्रतिष्ठितं तेषां प्रसौ द्विरजो

॥
ब्रह्म लोको न येषु जिह्म म नृतं न माया चेति ॥ इति
प्रथम प्रश्नः ॥ अथ हे नं भागवो वैदन्तिः प्र प्रष्टु
मगवन्क तेव देवाः प्रजा विधारयंते कतर एतत्प्र
काशयंते कः पुनरेषां वरिष्ट इति तस्यै सहोवाचो
काशो हवा एष देवो वायुरग्निरापः प्रथिवी वाऽन्नः
अक्षौ शोत्रं च तै प्रकाशय प्रकाशान्निव दंति वयमे
त द्वा ए म वष्टु अविधारया म स्तान्व रिष्टः प्राण उ

वाचमासोहमापद्यथाहमेवैतत्तयंच ध्यात्मानं प्रवि-
ज्येत द्वाणमवष्टभ्य विधारया प्रीतिते स दधाना न
भूवः सोऽभिमाना दूर्ध्वं भूक्तं प्रतश्च तस्मिन्
क्रोप्रत्ययेतरे सर्व एवोक्तं ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमा
ने सर्व एव प्रतिष्ठंते तद्यथा महिक्का मधूकराः ॥४॥
जान भूक्तं तं सर्व एवोक्तं ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमा
ने सर्व एव प्रतिष्ठंते एवं वा ज्ञानस्य ह्युक्तं च ते प्रीताः

प्राणं स्तं न्वं त्वेषो ग्निस्तप त्वेषसूर्य एष प्रजं न्योम घवा
नेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवाः सहसः ॥ मृतं च यत्
त्ररा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ स चो यजुर्ह
षि सामानि यज्ञस्तत्र ब्रह्म च ॥ प्रजापतिश्च रसिजने
त्वमेव प्रतिजायसे ॥ तुभ्यं प्राण प्रजास्त्वि प्राबलिं हरं तियः
प्राणैः प्रतितिवृत्तिः ॥ देवानां प्रसिव हितमः पितॄणां प्रथम
स्वधा ॥ सृष्टिणां चरितं सत्यं प्रथवं गिंसा प्रसि ॥ इन्द्र
स्तं प्राण तेजसा रूद्रो सि परि रक्षिता ॥ त्वमं त्रिहृ

चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः यदा त्वप्रति वर्षस्य ये प्रा-
 प्राणते प्रजाः आनंदरुषास्तिष्ठंतिका प्रायान्नं न विष-
 तीति ॥ आत्यस्त्वं प्राणैकं षिरेता विप्रस्य सत्यतिः वय-
 माद्यस्य दाता रुचिता त्वं मातारिभ्यः यातेत नूवांचि-
 प्रतिष्ठिताया मोत्रेया च चक्षुषि ॥ याचमनसि संतता ॥ ५ ॥
 शिवांतां कुरु मोक्षप्रीः ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवेय-
 प्रतिष्ठितं ॥ माते पुत्रा नृक्षस्वजी म्र प्रज्ञा म्र विधे-
 हिन्ता ॥ इति द्वितीयं प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ है नं कौशल्य आश्रयः प्रथमं जगद्वत्कुत एष प्राणो
जायते कथमायात्यसिंछरिरे-आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रति
वृत्ते केनोक्तं मते कथं वा बाह्यमन्ति संधत्ते कथमध्यात्ममिति
तस्मै सहोवाचातिप्रशन्नं नृच्छसि ब्रह्मिणो सीति तस्मात्ते हं ब्र
विष्णो आत्मन एष प्राणो जायते यथैषा पुरुषेष्ठा यै तस्मिन्नेतदा
तत्तं मनो कृते नायात्यसिंछरीरे यथा संम्राडे वा धि कृतान्वि
नियुङ्क्ते एता न्ग्रामानधिपतिवृत्तेत्येवमेवैष प्राण इ
तरा न्प्राणान् नृथ कथं जेव संनिधत्ते पायुषस्ते पा नं च ह्यु
श्रोत्रे मुखे नासिकायां प्राणः स्वयं प्रतिवृत्ते मध्ये तु स

निभवं

प्रान एष ह्येतद्रुतमन्नं संपन्नं यतितस्मादेताः सप्ताविंश
भवन्ति रुदित्येषा आत्मा त्रैतदेकं शतं नाडिनां तासां शतं श
तमैकैकस्यां वा सप्रतिर्द्वासप्रतिप्रतिः शारवां नाडिं सहस्रा
स्यासूयानश्चरत्यथैकयोर्ध्वं उद्यतः पुण्येन पुण्यं लोकं नय
ति पापेन पापमुन्नात्यां मेव प्रनुषलोकं प्रादित्यो हवै बाह्यः
प्राण उद्यत्य तेषां ह्येनं वा ह्युषं प्राणमनु गृह्णीतः प्रशिव्याया ॥५॥
देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तराय दकाशः
स सप्तानो वायुव्यानि स्तेजो हवा व उद्यतस्तस्माद्दृपशां
तत्तेजाः पुनर्न वभिं

द्वि यैर्भनसि संपद्यमानैर्यच्चित्रस्तेनैषप्राणप्रायाति
प्राणस्तेजसायुक्तः सहात्मनीयथा संकल्पितं लोकं नयति
य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हस्य प्रजो हियते मृतो ~~भव~~ भव
तितदेष्टुलोकः उपति प्रायं तिष्ठानं विभु ~~स्त्व~~ त्वं चैव पंचधा ॥
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञाया मृतमश्नुते विज्ञाया मृतम
श्नुत इति ॥ तृतीयः प्रश्नः ॥ अथ हे न सो ययिणी वजा
गर्जः प्रपद्यन्नगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपंतिकान्य
स्मिन्नजो प्रतिकतरण देवः स्वप्राणायामति ~~कस्मै~~ कस्मै

७ तसूखं भवतिकस्मिन् सर्वसंप्रतिष्ठिता भवन्तीति तस्मिन्
सहोवाच यथा गार्ग्य प्रश्नी च यो की स्या सं गच्छतः सर्वा एत
स्मिंस्ते जो मंडलै र्वा की भवन्ति तां पुनः पुन रुदयतः प्रच
रन्ते वं हवे तत्सर्वं परे देवे भ न स्ये की भवन्ति ते न तर्ह्येष पुरु
षो न शृणोति न पश्यति न जि ह्रति न र स यते न स्पृशते न
निवदते ना दत्ते ना नंदयते न विस्तृजते ने यायते स्वपीती ॥७॥
७ त्या च हते प्रा णा ग्नय एवै तस्मिन्पू रे जाग्रति गाह्पत्यो ह्वा
एषो पा नो व्या नो न्वा हा र्य पचनो

यद्वा ह्यपि त्वात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणे
यद्वा सनिश्चासावेतावाहुतिसमन्तयतीतिसमन्तो
मनो हवावयजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानम
हरहर्ब्रह्म गमयत्यत्रैष देवः स्वप्ने हि मानमनुभवति
यद्वा इष्टमनुपस्यति श्रुतं तमेवार्थमनुमृणोति देशदि
गंतरेऽथ प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति इष्टं च
इष्टं च श्रुतं च श्रुतं चानुभूतं चानुभूतं च स च स च स
वं पश्यति सर्वं पश्यति स यदा ते जसाभिभूतो भवत्य

त्रैलोक्ये देवः स्वप्ना न्नपश्यत्यथैयं तदेतत्तस्मिच्छरीरे हस्त
 सूखं भवति स यथा सोम्यवयं सिवा सो वृद्धं संप्रति वृ
 त्त एव ह वै तत्सर्वं परे आत्मानि संप्रति वृते पृथिवी च पृ
 थिवी प्रात्रा चापश्चापो प्रात्रा च तेजश्च तेजो प्रात्रा च वा
 यश्च वायू प्रात्रा चाकाशं चाकाश प्रात्राश्चक्षुश्चक्षुर्व्यं च
 श्रोत्रं च श्रोत्रं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च
 त्वक्च त्वक्च शयितव्यं च वीक्च वीक्च हस्तौ चाद्यतव्यं चो
 पस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च

प्रा
 ॥८॥

पाद्यै च जंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च हं
कारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्यु
तयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चैषा हि ऋषास्पृ
ष्टा श्रोता द्या तार सयिता मंता बो ~~ध्या~~ ध्या कर्ता विज्ञाना
त्मा पुरुषः ॥ स यो ह वै तदृच्छाय मशरीरम ~~लो~~ हितं शम
मक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो न व वतित
देष श्लोकः विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा नूतानि
संप्रतिष्ठंति यत्र ~~तदृ~~ तदृक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः

सर्वमेवाविवेसेति॥ इति चतुर्थप्रश्नः॥ अथ है नं शैवः स
त्यकामः प्रप्रच्छस्यो ह वै तद्गुणवन्मनुष्येषु प्रायाणां त
मोकारप्रतिध्यायीत कतमं वा वसते न लोकं जयंतीति
तस्मै सहेवाचैतद्वै सत्यकाम परंचो परंच ब्रह्म यद्वै क
स्तस्मादिदानीं ते नैवायं नैवैकं रमं न्वेति सयद्येकमा
त्रमभिध्यायीत स ते नैव संवेदितस्तु एमेव जग
त्यामत्रि संपद्यते तमृको मनुष्या लोकमुपनयंते सत
त्रतपसा ब्रह्म चर्त्येण मध्या संपनोमहिमानमनु

॥५॥

नवत्यथयद्विद्विमात्रेणमनसिसंपद्यतेसोत्ररिचं
यजुर्निरुन्नीयतेसोमलोकेससोमलोकेविभुतिम
नुभूयपुनरावर्ततेयःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतैवा
हरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसंपन्नो
यथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहवैसपाप्मानावि
निर्मुक्तःससामन्निरुन्नीयतेब्रह्मलोकंसएतस्माज्जि
वद्वेनात्यरात्यरंपुरुषरीशयंपुरुषमीक्षतेतदेतौश्लो
कोभवतः॥

तिस्रो मात्रा मृत्यु ~~म~~ मयः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः क्रियासू ~~वा~~ ह्या न्यंतरं मध्यमा
सू स म्यक् प्रयुक्ता सू न कं पते ज्ञः ॥ सु ग्रीरेतं
य जु न्नि रं त रि च्छं स सा प्र नि र्य त्त्वं व यो वे द यं त
त म्प्रो कारेणै वा य त ने ना न्वे ति वि द्वा न्य त्छं त म्
१. ज र म मृत म म्र यं प रं चे ति इ ति पं च म प्र श्नः ॥ ॥ १११ ॥
अथ हि नं सू केशा मार द्वा जः प प्र छ म ग व न्

हिरं एष नाभः कौशल्यो राजपुत्रो मामुपेत्येनं प्रश्रु
मप्रच्छत षोडशकलं नारदा जपुरुषे वेद्युतं प्रहं
कुमारं मब्रुवन्नाह मीमं वेदयद्यहमिममवेदिषं
कथं ते नावच्छा मीती समूलो वा एष परिशुष्यति यो
नृतमन्निवदति तस्मान्नाहमि नृतं वक्तुं शक्त
हं रथमारुह्य प्रवव्राजतं त्वा प्रच्छामि कासौ
पुरुष ॥ इति तस्मै वाचे हे वां तः शरीरे सोमं पुरुषो

स हो १

स

अस्मिं न्नेताः षोडशकलाः प्रचवंतीति स इहो चक्रे क
 स्मिन्वाह म० क्रां तो क्रां तो न विष्णुमिकस्मिन्वा प्र
 तिष्ठिते प्रतिष्ठा स्यामीति स प्राणा मसृजत प्राणा ध
 द्वां स्वं वायुज्योतिरापः पृथिवीद्रियं म० नो नम
 नादीर्ये तपो मंत्राः कर्मलोकेषु नाम च स यथे प्रा
 नयः स्यंदमानाः समूहा य एः समुद्रं प्राप्या स्तंग
 श्रंति निधेते तासां नाम रूपे समूह इत्येवं प्रोच्यते
 एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडशकलाः ॥

लोका

पुरुषायणः पुरुषं प्राप्या सौ गच्छंति निघेते तासां
नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषो कलो मृतो
भवति तद्देष श्लोकः अथ इवरथनामौ कलाय
स्मिन् प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं पुरुषं वेदयथा मावो मृ
त्यूः परिव्यथा इति तान् होवाचैतावदेवाह मे तत्परं
ब्रह्म वेदनातः परमस्तीति तत्तमर्चयंतस्त्वं हि नः
१२ पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः
परमसाषी नमो नमः परमसुखिभ्यः इतीषष्टमः
इतीप्रश्नः पति शतसं पुण्ड्रि श्री ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥१२॥

१२

१६३

प्रश्नोपनिषत्समाप्ता

138

10 (13)

✓

संख्या
सिद्धा

धातु

कर्तरि

श्रीगणेशायनमः॥ भूतो लुङि प्रत्यया प्रद्वयते॥ भूतत्तायां ठ दानः परस्मैभाषः॥ लट्॥ भवति॥ १॥ लिट्॥ बभूव॥ २॥ लुट्॥ भविता॥ लृट्॥ भविष्यति॥ लोट्॥ ५॥ भवतु॥ लङ्॥ ६॥ अभवत्॥ विधिलिङ्॥ ७॥ भवेत्॥ आशीर्लिङ्॥ ८॥ भूयात्॥ लुङ्॥ ९॥ अभूत्॥ लृङ्॥ १०॥ अभविष्यत्॥ आत्मनेपदप्रक्रिया॥ कर्तरि कर्म व्यतिहारः॥ कर्मक्रिया अन्यस्य अन्येन करणपरस्परस्पर्शकरणेन कर्म व्यतिहारः॥ अस्मिन् गन्धमाने आत्मनेपदस्यात्॥ व्यतिभवेत्॥ व्यतिभवते इत्यादि॥ १॥ लिट्॥ २॥ व्यतिबभूव॥ व्यतिबभूवार्त्तव्यतिव भूविरे॥ इत्यादि॥ लुट्॥ ३॥ व्यतिभवितु॥ ४॥ लृट्॥ व्यतिभविष्यते॥ ५॥ लोट्॥ व्यतिभवता॥ ६॥ लङ्॥ व्यत्यभवत्॥ ७॥ विधिलिङ्॥ व्यति भवेत्॥ व्यतिभवेयात्॥ व्यतिभवेरन्॥ ८॥ आशीर्लिङ्॥ व्यतिभविषीष्ट॥ व्यतिभविषीयोस्ता॥ व्यतिभविषीरन्॥ ९॥ लृङ्॥ व्यत्यभविषुत॥ व्यत्यभविषीता॥ व्यत्यभविषुत॥ १०॥ व्यत्यभविष्यते इति लृङ्॥ ११॥ भावकर्मणो लकाराः प्रद्वयते॥ भाव कर्मणोः॥ लस्यात्मनेपदमेव॥ सार्वधातुके यक् सार्वधातुके वाचिनिसार्वधातुके लोट्॥ लोटि॥ ५॥ लङि॥ ६॥ विधिलिङि॥ ७॥ च यक् अन्यत्र असार्वधातुके स्यादिति भिरस्य बाधः॥ लट्॥ भूयते॥ १॥ लिट्॥ बभूव॥ २॥ लुट्॥ भवितासे॥ ३॥ लृट्॥ भविष्यते॥ ४॥ लोट्॥ भूयतां॥ ५॥ लङ्॥ अभूयते॥ ६॥ विधिलिङ्॥ भूयेत॥ ७॥ आशीर्लिङ्॥ भविषीष्ट॥ ८॥ लुङ्॥ अभविष॥ ९॥ लृङ्॥ अभविष्यत्॥ १०॥

श्रीः। योसौ वज्रधरो देवजादित्यानां प्रभुर्भूतः। स हस्तनयनः। सूर्यग्रहपीडां व्यपोहतु। १। मुखं यः सर्वदेवानां समाचिरमितद्युतिः। सूर्येऽपिरागसंभूता
मग्निपीडां व्यपोहतु। २। यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो माहिषवाहनः। यमः सूर्येऽपिरागोऽथांग्रहपीडां व्यपोहतु। ३। रक्षोगणाधिपः साक्षात्प्रहयात्रि
लसंनिभः। खड्गव्यग्रो निकायश्चरक्षः पीडां व्यपोहतु। ४। नागपाशाधरो देवः स दामकरो वाहनः। वरुणो बुधपतिः साक्षाद्ग्रहपीडां व्यपोहतु। ५।
प्राणरूपो हिलोकानां चायुः हृष्टमृगप्रियः। वायुः सूर्येऽपिरागोऽथापीडामत्र व्यपोहतु। ६। योसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः। सूर्ये
पिरागबलुषां पीडां चापि व्यपोहतु। ७। योसाविंदुधरो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः। सूर्येऽपिरागपापानि सनाशयतु शंकरः। ८।
त्रैलोक्येयानि भूतानि चराणि स्थावराणि च। ब्रह्म विष्णुवक्त्रं त्रिगुणैकानितानि पापं दहंतु मे॥ ९

श्रीः योऽसौ जन्मभरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः स इत्यनयनः सूर्यग्रहीतां व्यपेक्षतु
 पुंस्वयः सव्येनां समाचिरमित्युक्तिः सूर्योपरगस्तं भूतमधिपीडां व्यपेक्षतु
 यः कर्मसाक्षात्कानां धर्ममादिष्टवान्

अग्निः सौम्यः प्रतोषः अद्विष्टः अन्नं प्रभृतः । सहस्रानयनः सूर्यग्रहणी
 शब्दपाहनुः । पुरुषयः सर्वदेवानां समाचरन्ति नष्टानि । सूर्यपरागसं
 प्रतामोऽग्नौ पाहनुः । यः कनसाक्षी नोक्तानां धर्माणां दिव्य
 पाहनुः । यमः सूर्योपरागोऽग्नौ ग्रहणी शब्दपाहनुः । रक्षोघ्ना
 धिपः साक्षात्प्रद्वान्मानिहसन्ति नः । रबडु व्यग्रोत्तिकायश्चर
 शब्दपाहनुः । नागपाशधरोदयः सौदामकरपाहनुः ।
 वसुणो वृषाणां साक्षात्प्रद्वान् पाहनुः । प्राणरत्नपाहिनो
 कानाचक्षुः । हृष्टा मृगाश्च यैः । वायुः सूर्योपरागोऽग्नौ